

korforduló

GYURKOVICS TIBOR

Isten kifogja a maga halait

Csak a szegény, szerencsétlen marxizmus gondolta úgy, hogy al-felépítményi kategóriákba préselheti az irodalmat. Meg is szervezte — pánorosz-szovjet mintára — a maga szervezetét, irodalomtörténetét, paranoiája sugallatára az állandó csatározást: — tiltott-túrt-támogatott — hitnek álcázott s szellemi terrorra nyomorított személyi kultuszkodása idején.

Ez a gondolkodásmód, lényege szerint — természetellenes. Ahogyan a társadalmat és gazdaságot folytonos beavatkozással természetellenessé erőszakolták, úgy az irodalmat is pártirányítással dogmatizálták természetellenes képződménnyé. Rákosi tájszólásos, rossz hangsúlyú, fenyegető, ám behízeltő terrorja vad praktikummal irányította a szellemi életet a spirituálisan kiéhezett Révain és a tévedhetetlenségbe űzött moszkvai Lukács önfontoskodó szentenciáin keresztül. A magyar népben, a magyar íróban büntetendő és megrendszabályozandó ellenséget, félfasisztát láttak, különösen a népi írókban.

Kádárék nem voltak gazemberek. Eleinte. Mindig. Csak olykor. Csak utólag. Politikát csináltak az irodalomból. Aztán amikor már csillapult a vér szava és szaga — kezeltek és kedveskedtek az írókkal. Becserkészték őket a nép megnyerése érdekében s míg kegyeket osztogattak, sznobizmusuk révén megkedvelték őket, s minimális nimbuszt is engedélyeztek számukra — még a maguk részéről is. Aczél szerette az írókat. Az övéit. Aczél szerette a verseket — az övéit. Udvartartásában idővel valódi nagyságok is grasszáltak — elvétve. Irodalombarátsága a könnyed önkény már-már parfümös igáját akasztotta választottjai nyakába. Aczél „humanista” volt, ha a helyzet úgy kívánta, de egyébként is százával tudott életmentő verseket a börtönben, bármikor idézett Kosztolányit vagy Thomas Mannt, s nosztalgikusan elbillenő fejjel gyűjtötte az írók és színészek kéziratait. Egy ilyen kultuszminiszter azért más... „Sajnos” hitt a tanban s elvbarátait is eszerint válogatta és kegyelte.

Természetesen oktalanság volna letagadni az ötvenhat utáni „kiegyezés” korában kibontakozó, jobbra való hajlamát és olykori nagyvonalú segítőkészségét. Így alakult ki a kiegyezés korának Janus-arcú irodalompolitikája. Felül az ő kézivezérlésű telefonjaival és kedves mosolyával, alul a március tizenötödiki felvonulók gumibotozásával. Ja, ha az ember ilyen pártban kultúratanácsos...

Előzmények: szerkesztőségi körlevél, Domokos Mátyás, Határ Győző, Nádas Péter, Gyertyán Ervin, Lengyel Balázs (90/9. sz.), Vas István, Jókai Anna, Tandori Dezső (90/10. sz.), Fejes Endre, Kolozsvári Grandpierre Emil, Vasy Géza (90/11. sz.), Kulcsár Szabó Ernő, Illés László (90/12. sz.), Sándor Iván, Botka Ferenc, Tamás Attila, Nagy Pál, Kertész Ákos (91/1. sz.), Szerdahelyi István, Pomogáts Béla, Nagy Péter, Nemeskürty István (91/3. sz.) írásai.

Ezzel együtt Aczélnak még más is köszönhető. Sajat maga látott neki, hogy — akarva-akaratlan, nagyon távolról — őbontogassa a berlini falat, robbantgassa a kelet-európai béke-gépet. Egyrészt nem csukott be senkit. Megsimogatta Csurka szőke fejét a szigligeti sábeszdeklizés után, s ennyit mondott: — „Ejnye, ejnye, Csurka elvtárs, én elhiszem, hogy be volt rúgva... De hogy van az, hogy maga mindig jobbra rúg be? Nem lehetne, hogy egyszer *balra* rúgjon be?” — S enyhe szilenciummal elbocsátotta a megtévedt bárányt.

És amilyen otromba módon bértollnokot keresett a Csoóri elleni hadjáratban a Durai-bevezető kapcsán, melyben lappangva már előlegezték az antiszemitizmus vádját a költő ellen, nem átalotta lezser szellemeskedéssel „földszintes Dugovics Titusznak” degradálva megmosolyogni a hőstettet, miszerint Csoóri „biztos benne, hogy nem zárom be”. És valóban — még a szamizdatosokra vonatkozó alantas „díszkísérettől” is — nagyrészt — mentesítette.

Ugyanakkor — hiszen éppen ez jellemzi a Janus-arcot —, a fény felé félrebillent fejű drága Pilinszkynek úri galantériával engedélyezte hónapokra, évekre, nem hivatalos, katolikus párizsi tartózkodását. Csakígy szegény Örkényt vette rá, a Nyugaton fél-emigrációban bujkáló Konráddal értesse meg, hogy az akkor adott bel- és külpolitikai pártviszonyok szerint nem tanácsos a hazai földet tapodnia — maradjon, egyelőre kinn, békén. Ahogy végezetül **Eörsi** is kinn állt ellen hazánkért és a nemzetközi szabadságért. Ezek az urak pedig igencsak növelték nemzeteken túl is a magyar tekintélyt a kommunizmus elleni harc tekintetében.

Ezen belül — mindezen belül — zajlott a magyar irodalom. Hogy írta már előzően, 1941-ben Radnóti Miklós?

*Írtam, mit is tehetnék? A költő ír, a macska
miákol és az eb vonít s a kis halacska
ikrát ürit kacéran...*

Az írókat nem lehetett elejteni. Mint a vadat. Megsebezni, beszorítani, megalázni, szorongatni biztosan — de elejteni nem. „... Sok szenvedéssel teljes küzdelmet állottatok ki... Gyalázásokkal és gyötrésekkel nyilvánosan megszegyenítettetek titeket... társaikká lettetek azoknak, akikkel ugyanez történt. A foglyokkal is együtt szenvedtetek, és vagyonotok elrablását is örömmel fogadtátok, mivel tudtátok, hogy nektek értékeesebb és maradandóbb vagyonotok van...” (Pál, A zsidókhöz írt levél X. 32—34)

Értékválság mindig van. Talán a huszadik század gyorstempójában ez cikázóbb és gyakoribb, de jószerével ebből áll az irodalmi élet. Gondolom, ez a felszín. Elforog a hab, megmarad a tenger. Arany után nagy csend lett a vízen. Ady mindenestül fölforgatta az irodalmat, a Nyugat ontotta melléje a tehetségeket. A népi írók kirajzásával a század közepén teret nyert az új realizmus. Ha az irodalmi élet természetesen alakul, akkor ezek az értékváltások és — ezzel együtt értékválságok — természetes mederben zajlanak s nem például egy párt parancsolatai szerint. Ez történt ezerkilencszáznegyvenötben. Talán három évig, amíg a szellem emberei hittek — hihettek — az írói szabadságban, a demokráciában, a háború utáni feltámadásban. De a háború utáni új irodalmi élet nem volt olyan nagy változás, mint mondjuk a Nyugat forradalma. A háború előtt, a Horthy-rendszerben nem voltak olyan mértékben kirekesztve írók az

irodalomból, mint az ötvenes években. Javában „működtek” olyan óriási tehetségek, mint Móricz, Krúdy, Kosztolányi, Babitsról nem beszélve, a mértékek ura volt, Szabó Lőrinc csoda-verseket írt, Tersánszky csoda-regényeket, de működtek a maguk kisebb tűzhányóival a népiek is, nagy hatásfokkal Németh László — a legfontosabb teoretikusként az alakuló középosztály számára — Tamási mesei regényei, Illyés puszták-népei benépesítették a teret, Sinka jégvirágot lehelt a balladás ablakra.

Szerb Antal páratlanul eredeti irodalomtörténeti regényeket tett az asztalra, Radnóti európa-nagy verseket, amíg élt. Mert a zsidóságra lesújtott a sors. Ebben a században ez volt irodalmunk legnagyobb morális csapása.

Ebből ocsúdni pompás érzet lehetett, de ki hiányzott rajtuk kívül a magyar irodalomból? Talán Illés Béla vagy — nem egy-rangúan — Déry Tibor? Hiszen a baloldali Kassák vagy Füst Milán is létezett az ancien régime-ben. S az időben magától egyre növe a kommunista párttag, fasiszta-kommunizmust dűnyögő József Attila is. Weörest, a gyerekzsenit már rég fölfedezte Babits magának! Olyan nagy volt a névsorváltozás? Hihető, hogy az ötvenes években aztán Déry Tibor polgár-kommunista írásai képezzék a legnagyobb vitákat? Miközben Márai, Nagy Lajos, Kodolányi is magyar írók valának?

Nem az irodalom változott meg, hanem az idő. Egy percre azt hitték, a legátkosabb kor Horthy Magyarországa volt s most nekik adatik a mennyek országa. Már aki hitte. De a háború nagy zajlása után, aki tudott, hatalmas lélegzetet vett. Ám azt gondoljuk, mindenki felszabadult? Az ország úgynevezett felszabadulása az írók felszabadulása is lett? Nem voltak szép számmal azok is, akik igencsak tartottak a Szovjetunió közelgő boldogságától?

Az alapvető két tábor — mert volt ilyen s van is —, a népiek és urbánusok másként viszonyultak a felszabaduláshoz. A népiek zilált hajjal és lelkesedéssel osztották a földet s vetették bele magukat a vehemensebb politikába is — mint Veres Péter és Szabó Pál — egész a miniszterségig, elnöki tanács tagságig, a Paraszpárt révén még a humán Keresztury is miniszter lett — és milyen derék! —, sajnos csak egy esztendeig. De egy rövid másodpercre elhitték, hogy ez az ő hatalmuk (is), még Illyés is szenátorként messiáskodott egy minutumra. Bár rejtett vezér-szerepét hol blickfangosan, hol ravaszskásan — kicsit megfegyvelmezve és laptalanul — de mindvégig megtartotta. Hiszen a politika mégiscsak — mint ezen a tájon gyakorta —, szerepet játszott az irodalmi életben. Sajnos. De itt — ugyancsak az ő megállapítása szerint — még a vízügyi ellenőr szerepét is az íróknak kell vállalnia.

Németh László meg bujdokolt. Ugyanekkor. Éppen hogy Illyés segítette, mentegette. Mint a Parasztpárthoz húzó Szabó Lőrincet is. Erdélyit nagy szájú zsidósága miatt bezárták három évre, Sinka is megkapta a magáét. A többi népi jobban megélt a nehéz, pláne a kezdeti szép években. Népért-nemzetért való hadakozásukat, hangsúlyozott magyar mivoltukat nem adták föl.

A másik tábor a Nyugat meghosszabított védpajzsa mögött szervezkedett, hamarosan Új Hold néven, „Babits után” felcímmel, a minőség politikamentes védelmében. A zsidó értelmiség pártosan vagy pártatlanul kereste a maga jogos védőállásait a kialakulatlan frontok után.

A zsdánovi- révais-kis horváth-mártonos politika hamar lecsapott a népiekre is, az urbánusokra is, már akik rendetlenkedtek, renitenskedtek. Maradtak az ötvenes évek fényében csillogni a pártosak, a hithűk, a dicsőítők és önfenntartók, akik lábukkal egész nap taposták a vizet. Amíg csak el nem jött

56 szent ideje, s meg nem világosította a fejeket, éppen elsősorban azok által, akik az ötvenes éveket csinálták — az irodalomban. Háy Gyula, Déry Tibor, Zelk Zoltán börtönnel fizetett a felvilágosulásért —, hogy kiszabadulván Zelkből végtére megrendítő költőt, Háyból vérbő drámaírót csináljon a megfordított idő.

El nem szabad felejtenünk, hogy a népiek a maguk módján jobban megúszták a mi helyi kommunizmusunkat. Illyés, aki az Irodalmi Újság 1956. november 2-i számában közölte — 1950-re datálva — az „Egy mondat a zsarnokságról” című gyökérig leleplező s pályacsúcsát jelentő versét — hálísten — nem került börtönbe, „csak” depresszióba. Németh László rejtjeles *Galileijét* október 23-án mutatták be a Katona József Színházban: „Gyűlöltem a hazugságot és szerettem az igazságot”. (Szegény Nagy Baljósunk és Hypochonderünk fogta a fejét a szünetben: „Ez az én formám... Tízévi szilencium után végre színpadra kerülök, s akkor kitör a forradalom!”) Őt sem érte korbács, természetesen — saját természetén kívül is — sakkban tartották. Sőt. Őket még ki is akarták hamarjában, a kivégzések közti szünetben egy-egy halk Kossuth-díjjal engesztelni, akkor „kapott” egyet a fejére a beteg öreg polgár Heltaí és az antiszemizmus gyanújába kevert Szabó Lőrinc is. Ki hinné? Ilyen a mi fölfordult értékrendünk — a kommunizmus szállás csinálói börtönben csücsülnek, a félhivatalos ellenség bőrébe kitüntetések tűznek.

A népiek valahogy a továbbiakban is jobban megúszták. Talán elsősorban származásilag. Mégsem voltak „urak”, urbánusok, esetleg zsidók. Eleve mintha közelebb álltak volna a leendő kommunizmushoz, minthogy altalajból, népközelből származtak, az újabbak viszont egyenesen ennek privilégiumával léptek föl az irodalomba. A politikai elnyomás ellenére vagy mellett elterjengett az egyetlen fő irányzat — a népiesség, a valóságzagú ábrázolás, a realizmus. A főrealizmus. Ahogyan volt régebben a főreal, mindig az jutott eszembe, így van főrealizmus is. Volt is.

Az új népiek mintegy — akarva-akaratlan — beleszülettek a rendszerbe. Származástani megkülönböztetéseket nem kell most elősorolnom, aki az egyetemi felvételeket ismeri e korból, tudja, mi lehetett az irodalomban is. A másfajta származék eleve gyanús volt. Születve, származva, szemléletben. Így az irodalomban ez a főirány majdnem kirekesztéssel kecsegtetett — tetézve a belső ellenérzésekkel, talán kisebbségi komplexumokkal, leküzdhetetlen úrszag szimatokkal. A „polgár” idővel talán gyanúsabb lett a jobboldalinál, netán fasisztánál. Erdélyit idővel inkább elnézték, mint Pilinszkyt vagy Mándyt. És nem csupán a politika, hanem maga az úgynevezett népi író.

Emlékszem, hatvanötben lehetett, a polgárok nagy hallgatása és elhallgatása idején, arra vetemedtem — egyébként az azóta sajnos elhunyt Gera Györggyel, a kitűnő Baudelaire-kutatóval —, hogy élő folyóiratot szervezzek. Elsősorban azok számára, akik alig kerültek a hivatalos forgalomba. Major Mátét kértük föl védnöknek mint régi szocdem kommunistát, humán-értőt és építész, lenne patrónusunk. Lón is. Az Építészek Klubját meg is szerezte előadóteremnek. Kevés, de szép estét rendeztünk. Weöres Sándor szerepelt ott, Rába György, Jékely Zoltán, Mészöly Miklós, Mándy Iván, a festő Gyarmathy Tihamér, Bálint Endre állított ki, bemutattuk Bozay Attilát és Kurtág György akkor készült Bornemisszáját Sziklai Erikával — pompázatos volt az anyag, a terv, a jövő. Akkor kerestem meg Illyést — őt mindenki megkereste mint főembert jóváhagyásra, tanácsra várva? —, igyekeztem megértetni, hogy a háttérbe szorított írókat, komoly tehetségeket szeretnénk levegőn tartani. „És

nem gondoltatok Simon Istvánra? Még Váci Miskára sem?" Nem gondoltunk, Isten látja lelkem, pedig még kedveltem is őket. Ők mindennap szerepeltek.

A másik tábornok sem kellett féltetni. Az Új Holdasoknak bizonyára sokat ártottak az újnepiek, nem tudom. Talán kitűrték őket az irodalomból, talán megakadályozták, hogy írhasanak? Mindenesetre Nemes Nagyék nem élhettek muzsikaszóval, csak anélkül, befele, csöndesen, dal-szájukat befogva. Hogy mindebben ki volt a főludas, nem kell magyaráznom, hogy aztán ehhez népi-írói gáncs is járult volna, nem tételezem fel — Illyés fenti elfogultságával együtt sem. Engem, hálisten, a nagy független szellem, Weöres, a gyermeteg óriás „ütött költővé”, én ebbe teljes szívvel belenyugodtam. Általa kerültem Nemes Nagy Ágnesékhez, akik jó szívvel és jó véleménnyel fogadtak, vagy két évig jártam is szigorú rendű házipatikájukba, Ágnes verseit igen böcsültem, ahogy ma is. Egyszer Nagy László akkor megjelent *Deres majális*-ával állítottam be hozzájuk lelkendezve, hogy micsoda friss szag, tiszta dal, ámulatos nyelv, erős fájdalom és líra.

Aztán már nem jártam hozzájuk. Szervezkedésük még — jogos — sértettségüknél is nagyobb és naprakészebb volt. Egyszerűen nem állhatták a népieséget(?), noha később Lengyel Balázs És-beli sorkritikáiba kénytelen volt bevenni a politikus baloldalt és a népiek versgyűjteményeit is. Mindenesetre hatalmas szellemi akrobatikára volt szüksége, hogy indulatait ki ne írja. Az Új Hold vezérének azonban Sinka posztumusz Kossuth-díj jelölésekor elfogyott a türelme s vehemensen gúgával tiltakozott, hogy aztán negyedóra múlva felülkerekedjen benne a keresztény benevolentia.

Az ellenszenv kölcsönös volt. Mikor — még 1956 telén — Sinkával beszélgettem Babitsról, ő sem kímélte, — József Attilához hasonló erővel — gyalázta a nagy Sápadtarcút, a nagy Európait. És rá vagy tizenöt évre ámulva olvastam a mindenre fogékony Rónay György tollából Sinka költészetének nagyvonalú európai lekezelését.

Való igaz, az utolsó tizenöt évben nagyot változott a magyar irodalom. Ahogy szokott lenni, jelentős késéssel érkeznek hozzánk európai áramlatok, sajnos; ezek a festészetben talán még jobban tettenérhetők és érvényesülnek, mint nálunk. Ahogy a kezdeti Kassák után elhalt a hazai avantgárd, úgy éledt föl nemrég a költészetben, festészetben — jószerével utókezeléssel. Pillanatra úgy tetszik, mint mikor az agg megkapja a gyermekbetegségeket és öregesen lesz kanyarós.

Csakígy látszik lenni a *szövegirodalommal*. A politikai elnyomásból kissé szabadabb levegőre kapva az ellenállás egyik formája is lett a szövegtenyésztés. Nem művet, regényt, novellát, verset hoznak létre sokan, hanem felületet, textúrát, amibe sok mindent bele lehet ágyazni és magyarázni — a szabadasszociációk tassizmusával. Franciaországban az ötvenes években, a háború után burjánzott el ez az „irányzat”, Alain Robbe-Grillet, Michel Butor, Nathalie Sarraute vezényletével. Fiataljaink s egyes aggjaink is érintkeztek ezzel a vírussal s valóságos epidémiává változott. Örülni kell, hogy sokféle kísérlet folyik, hiszen a vírusok küzdelme az emberi szervezettel — maga az élet. Vagy talán maga az irodalom? Mindegy. Csak két dolog fontos. Egy, hogy érdekes legyen. A másik — mint a szomorkás viccben —: eleinte tiltották, később túrták, nem akarnám megérni, hogy kötelező legyen.

Hogy aztán Szentkuthy Miklós szerepjátszó, ősnemmagyarázó és önburjánzó

szellemtornái hova jutnak, azt nem tudom, ha Kolozsvári Grandpierre mestermunkáira gondolok. A legnagyobb hatású szellemtörténész s utóéletében páratlan hatású Hamvas Béla a maga puritán viselkedését egyszerűen magyarázta: „Nem volt időm érvényesülni, nekem dolgoznom kellett”.

Mindezt csak azért vezetem elő: van-e irodalmi ellentét, például népiesek és urbánusok között? Van. Nevetséges ezt tagadni. Amilyen nevetséges ezt kivájni, kiaknázni. Az idő felülemel. Úgy látom, talán azt mondhatnánk, a függetlenek a legszimpatikusabb „csoport”, mely természetesen nem csoport. Kiemelkednek a tengerárból. Weöres Sándor, Pilinszky János, Szabó Lőrinc számomra a legkedvesebb és legnagyobb költők. Csakígy Ottlik Géza vagy Mándy Iván írók. De itt már bele is csúszunk a kategóriákba. Mindegy, honnan jött, csak nagy legyen, eredeti, erős tehetség. Biztos, hogy ezek állják ki a tenger próbáját. Mindkét — mindhárom csoport — felszínre veti a maga nagy halait. Juhász Ferenc, Nagy László, Tamási Áron, Kodolányi János, Németh László, Tatay Sándor, Illyés, Sinka éppen úgy fontos név, mint Jékely Zoltán, Mészöly Miklós, Kardos G. György, Fejes, Sánta, Kálnoky László, Füst Milán, Örkény István... — biztos, hogy sok nevet kihagyok s legszorosabbbarátaimat (Szakonyi, Bertha, Hernádi, Lázár Ervin, Kiss Dénes, Kertész Ákos, Csukás, Galsai) csak zárójelben említem, mert így kívánja a tárgyilagos szemérem.

*

A fiatalabbakat nem ismerem, bár legalább olyan fontos volna, mint a fenti — pillanatos — sorolás. A legfontosabb értékváltás a nemzedéki. Mindenben. Irodalomban is. Ahogy Weöres mondta volt: „Aki nem dönti le az én szobromat és nem akar teljesen mást, abból nem lesz énekes halott...” Így van. Fiatalnak kell lenni, hogy az ember öreg lehessen.

A határokon túli magyar írók természetesen kellenek, hogy beolvadjanak a közös áramlatba, sem alábecsülve, sem túlértékelve, semmi esetre sem speciális „kisebbségi” hullámban. Dsida Jenő vagy Márai Sándor a közös tenger élő-lényei.

„Hasonlatos a mennyeknek országa a tengerbe vetett gyalomhoz, melly mindenféle állatott bétakarított. Mellyet, minekutánna megtölt, a halászok partra kivontak, és leulván kiszedték a mi jó abban, az ő edényekbe: a mi pedig haszontalan állat volt, kivetették.” (Máté, 13)

Az értékrend folyamatosan, mindig, hamis. Alakul, hullámszik, mint a fenti tenger, amiből azonban idővel kifogjuk a kristályos testű halakat. Ennek a folyamatát szerkesztőbizottságok, csoportok a legjobb akarattal sem tudják megoldani, noha a sok szándék sok jót gyűjthet egybe. Egy átfogó irodalomtörténetet csak egyetlen személy, nagy személy írhatna meg, mint Szerb Antal volt, vagy Babits Mihály. Regényesen és pontosan, tárgyilagosan és szenvedélyesen. Hogy mondja maga Babits — a világirodalomra vetítve? „Valami abszolút tár e relativista kor elé: a szellem közös valutáját. Az átlágirodalom nem érdekli: az időhöz és helyhez tapad. Anagy egyéniségek érdeklik, akik felelnek egymásnak, korokon és országokon át. A „világirodalom” arisztokratikus fogalom: értékbeli kiválasztást jelent. Az igazi világirodalomhoz csak a legnagyobbak tartoznak. S az igazi világirodalomtörténet ezeknek a története. A nagyoké, akik folytatják egymást századról századra, s kezet nyújtanak egymásnak a népek feje fölött.”